

МОВОЗНАВСТВО

Галина **ВОВЧЕНКО**

ЗБИРАЧ СКАРБІВ НАРОДНОЇ МОВИ

(до 90-річчя від дня народження професора В.І.Добоша)

*Народе мій, до тебе я ще верну,
Як в смерті обернуся до життя
Своїм стражденим і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
І чесно гляну в чесні твої вічі
І в смерті з рідним краєм поріднюсь...*

(В.Стус)

Можна стверджувати, що роль Учителя у долі кожної особистості має високу ціну, оскільки визначає майбутнє людини та її нащадків... Озираючись на пройдений шлях, скажімо собі, скільки справжніх Учителів ми мали... На нашу думку, кафедра української мови Ужгородського національного університету та її засновники, чії ювілеї ми святкуємо в останні роки, є саме тим центром тяжіння, що став для багатьох закоханих у Слово опорою у боротьбі за незнищенність української мови, її суспільне значення, адже мова – це атрибут нації. Маємо на увазі життєве подвижництво професорів Й.О. Дзендзелівського, В.І. Добоша, В.І. Лавера, доцента К.Й. Галаса, чії дослідження мали особливу вагу на закарпатських теренах, адже відстоювали українськість закарпатського населення краю, мова якого в силу історичних обставин являла своєрідну суміш української, російської та місцевих діалектів... Цьогоріч будемо відзначати 90-річний ювілей Василя Івановича Добоша, невтомного збирача скарбів народної мови, відомого вченого, який досліджував український діалектний синтаксис, його взаємозв'язки з літературною українською мовою та іншими діалектами. Дослідник, педагог, Людина... У нашій пам'яті він лишився світлим, просвітленим, принциповим, знаючим, таким, що не терпить підлості й суєтності...

Василь Іванович Добош народився 29 жовтня 1924 року в селі Стеблівка на Хустщині. Село давнє, до 1947 року називалось Салдобош, а перші згадки про поселення на цьому місці сягають 1389 року... Родина була селянською, батько рано пішов з життя, тому побут легким не був. Маючи велику жагу до знань, юний Добош закінчив народну школу і, всупереч життєвим незгодам, таки навчається у Хустській гімназії. Завершити навчання не вдалося, оскільки у 1944 році Василь став добровольцем Червоної Армії (а таких у селі

знайшлося 135 осіб, воювали також і в 1-му Чехословацькому армійському корпусі), бився мужньо, гнав фашистів аж до Праги, був нагороджений бойовими орденами й медаллю. Двадцять шестеро односельців не повернулися з війни... На збережених фотографіях з тих далеких часів молодий Добош у військовій формі, що так личила йому, заглядає в душу, випромінює життєву силу і надії на майбутнє... До речі, чомусь не можу пригадати, щоб Василь Іванович ділився спогадами з воєнних часів... Скромність... З бойовими нагородами бачили його лише під час святкування Дня Перемоги...

Завершив середню освіту Василь Іванович після демобілізації 1947 року, а далі вступив до Ужгородського університету. Усе наступне його життя пов'язане з українською філологією. Після закінчення у 1952 році університету Добош стає аспірантом Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні Академії наук України в Києві. Керівником його наукової роботи був відомий діалектолог, професор Федот Трохимович Жилко, який завідував відділом діалектології і координував у 40-70-х роках діалектологічні дослідження в Україні.

У своїй кандидатській дисертації «Південнокарпатські говірки долини річки Тур'ї. (Фонетика. Морфологія)» Василь Іванович Добош описав фонетичні та морфологічні риси говірок досліджуваного ареалу, відзначаючи загальнонародні риси, притаманні й іншим українським діалектам, та специфічні особливості. Зазначимо, що своє наукове дослідження Добош успішно (й своєчасно) захистив у 1955 році. Цього ж року він став викладачем кафедри української мови рідного університету, де й працював усе життя. У цей період у виданнях Ужгородського університету опубліковано його праці, пов'язані з дисертацією і присвячені дієслівним категоріям часу і способу, фонетичним спостереженням, словотвору іменників південно-

карпатських говірок Тур'янщини, а також перші спроби синтаксичних досліджень.

До кожного з явищ Василь Іванович підходив науково. Пригадуєте, як писав Ю.Шевельов, до будь-якого явища можна підходити або науково, або нормативно. При науковому підході враховується роль явища в системі мови, його поширення, причини, тенденції розвитку. При нормативному підході враховується лише відповідність чи невідповідність явища стосовно зафіксованих чи ustalених норм [Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947-1953). — К.: Темпора, 2012. — С. 34]. І хоча праці В.І.Добоша стосуються синхронії, він використовував і діахронний підхід, виявляючи першооснову, порівнюючи, зіставляючи описувані явища з системою сучасної української літературної мови та давнішими етапами функціонування української та праслов'янської мов.

У нього був індивідуальний стиль. Це стосується синтаксису його праць, в яких переважали продумані й багаті солідні конструкції, точність, повнота, багатство фактичного матеріалу. Це стосується і його мовлення... Василь Іванович говорив повільно, роздумував над явищами, примушуючи студентів мислити, аналізувати і доходити правильних висновків. На практичних заняттях з синтаксису ми, студенти, аналізували повністю максимум 2-3 складних речення. Але доскіпувалися до найменших деталей, креслили схеми. До речі, зі студентських літ мною свідомо збережено всього декілька конспектів. Серед них найбільшу вагу для мене мають саме ті, які надиктовані Василем Івановичем... А ще десь у глибині душі я підозрюю, що натури він був запальної, пристрасної, проте зусиллям волі сформував оцю впевнену повільність мовлення і дій. «Не торохти!» — це було його озвучене правило, він учив нас думати і жити без поспіху. Усі роки, проведені у спільній роботі на кафедрі української мови, свідчать про авторитет і фаховість ученого, його глибоку порядність.

Науковий ступінь доктора філологічних наук був присвоєний В.І. Добошу за дослідження «Синтаксис південнокарпатських говорів української мови (синтаксичні функції відмінків)» у 1978 році. До речі, за день до його дня народження — 28 жовтня — відбувся захист дисертації. Опонентами були відомі українські мовознавці — професори С.П. Бевзенко, М.А. Жовтобрюх, П.С. Дудик. Професором Добош став у 1981 році.

Ця праця принесла йому широке визнання, адже в синтаксисі відмінків яскраво і самобутньо виявляється і національна, і діалектна синтаксична специфіка мови. Досліджуваний матеріал стосувався однієї з найбільш архаїчних периферійних груп українських говорів, що безпосередньо контактують з румунською, угорською, словацькою і частково з польською мовами. Джерелами дослідження стали в основному власні магнітофонні записи

діалектного мовлення, а також матеріали кафедри української мови Ужгородського університету, записи колег по кафедрі і факультету, записи зразків живорозмовного мовлення, що належали Є. Сабову, В. Гнатюку, І. Верхратському, І. Панькевичу та ін., історичні матеріали, — фактів було фантастично багато: понад 80 тисяч синтаксичних конструкцій, що представляли більше 270 населених пунктів Закарпатської області і Східної Словаччини (Пряшівщини), де поширені закарпатські, південнолемківські і гуцульські говірки (Рахівщина).

Автор глибоко і переконливо доводить на діалектному матеріалі, що реальні синтаксичні функції відмінків зумовлюються цілою системою факторів, серед яких він виділив лексико-семантичні властивості відповідних словоформ і керуючих слів, частини мови належність керуючих слів, конкретну форму відмінка для вираження певного значення та семантичні властивості службових слів, головним чином прийменників.

Учений встановив, що система синтаксичних функцій відмінків південнокарпатських говорів у всіх своїх основних рисах характеризується не лише генетичною спільністю з українською загальнонародною мовою, але й спільністю основних закономірностей її історичного розвитку, а також сучасного стану. Разом з тим дослідник підкреслює наявність багатьох архаїчних рис у синтаксичному функціонуванні відмінків та більшу консервативність південнокарпатських говорів у порівнянні з українською літературною мовою і багатьма її говорами, зумовлену специфічними умовами історичного розвитку — багатовіковою насильницькою ізоляцією українського населення Південних Карпат від основної української етнічної території, жорстоким соціально-економічним та національним гнобленням, безпосереднім контактуванням з мовами сусідніх народів — угорців, румунів, словаків, поляків...

Серед специфічних діалектних особливостей у системі синтаксичних функцій відмінків південнокарпатських говорів В.І. Добош простежив три основні групи за походженням: 1) архаїчні, які стосуються давніх періодів української мови, — аж до праслов'янської мови; 2) самобутні, що виникли в процесі історичного розвитку говорів; 3) явища іншомовного походження. До речі, щодо останніх, то вчений висловився цілком однозначно: мовна інтерференція на синтаксичному рівні у діалектному мовленні стосується лише безпосередніх контактів з говорами близькоспоріднених мов; до проникнення елементів неспоріднених мов синтаксична система, як і морфологічна, виявляє стійкий імунітет.

Результати дослідження були оприлюднені в багатьох наукових працях, серед яких три вийшли як окремі видання. Це «Синтаксис українських південнокарпатських говорів: Текст лекцій» (Ужгород, 1971), «Синтаксис українських південнокар-

патських говорів (Прийменникові конструкції): Текст лекцій» (Ужгород, 1972), «Методичні розробки до практичних занять з діалектного синтаксису (Прийменникові конструкції, ч.2)» (Ужгород, 1981). Подібних глибоко наукових праць стосовно синтаксису інших діалектних регіонів українське мовознавство не має.

Василь Іванович Добош цікавився актуальними мовознавчими проблемами, зокрема необхідністю правописного врегулювання у сучасній українській літературній мові написань назв населених пунктів Закарпаття. Мова йшла про розрізнення назв типу Порошково, Королево, Кольчино — та Дубове, Вучкове, Голубине. Хоча всі ці назви і мають прикметникове походження, проте перша з цих груп повинна відмінюватися як іменники, оскільки в процесі історичного розвитку колишні двочленні назви перетворилися на однослівні (це стосується навіть явищ давньоруського періоду), тобто в результаті морфолого-синтаксичного способу індивідуалізуючий прикметник у власній назві набув усіх іменникових граматичних ознак, другий же компонент *село, городище* зазнав занепаду. Інша група — субстантивовані прикметники, які зберігають прикметникове відмінювання. Про це йшлося в працях В.І. Добоша «Субстантивовані прикметники чи іменники?» (див.: Тези доп. та повід. XVII наук. конф. Ужгород. ун-ту: Серія філологічна. — Ужгород, 1963. — С. 62-65), «Деякі питання морфологічної будови і правопису назв населених пунктів Закарпатської області» (див.: Тези доповідей респ. наукової конференції з питань культури української мови. — К., 1963. — С. 91-93), а також «Проблема правописної нормалізації назв населених пунктів Закарпаття» (див.: Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 р.). — Ужгород, 1993. — С.156-163).

В.І.Добош долучився і до укладання «Угорсько-українського словника» (Будапешт-Ужгород, 1961. — 909 с.) у складі авторського колективу, до якого входили А.А. Владимир, К.Й. Галас, Б.М. Мейсарош, О.М. Рот, Ю.М. Сак, П.П. Чучка, С.С. Штефуровський. Угорську мову він вивчив у молодості, коли на Закарпаття повернулася угорська влада у кінці 30 – на початку 40-х років. Він добре розумів значення подібних праць, до того ж цей словник, що налічував до 28 000 лексем, був первістком серед таких словників в історії української лексикографії.

Учений керував філологічним факультетом у 1984-1987 роках, був справжнім деканом, до якого за допомогою можна було звернутися в будь-який момент, його не вразила бацила владолубства. В.І. Добош був членом, ученим секретарем, а потім і головою спеціалізованої вченої ради із присудження наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук з українського мовознавства. Десятки дисертантів, які захищали свої роботи у

спецраді, згадують теплу людяність і доступність ученого. У нього було чотири аспіранти, які успішно захистили свої дисертації і зараз працюють у рідному університеті, — автор цих рядків, А.М. Галас, О.Д. Пискач, С.М. Рошко. Думаю, серед багатьох сотень українських філологів, колишніх учнів В.І.Добоша, які працюють сьогодні на освітній ниві, не знайдеться жодного, хто б не загадав про свого Учителя добрим словом. Доброта, людяність, принциповість — ці риси він зберіг до кінця. Життя його було багатим на зустрічі з різними людьми, по-справжньому цікавим, він умів терпіти біль і не скаржився на незгоди...

...Чверть століття — багато чи мало?... Починаєш згадувати, і виявляється, що саме стільки тривало наше знайомство від першої зустрічі до останньої, вже там, на Кальварії... Двадцять п'ять років найкращої пори життя — студентської, аспірантської, викладацької, коли ти вчишся бути особистістю, вбираєш знання, якими щедро наділяють тебе твої учителі... Тому завжди кажу своїм студентам — учіться так, щоб згодом ваші учні згадували про вас як про найкращих наставників... А вперше з Василем Івановичем Добошем ми зустрілися на філфаці у 1976 році під час вступних іспитів, коли на вул.Жовтневій (тепер – А. Волошина) у будинку, де зараз міститься біофак, а тоді був філологічний, Василь Іванович Добош запускав абітурієнтів, які мали писати вступний твір, у велику аудиторію і перевіряв документи. Він виглядав молодо, у нього були блакитні очі і гарний настрій. На іспиті був присутній професор Й.О. Дзензелівський та М.І. Сюсько, який згодом теж пізніше став професором, а згодом і завідувачем кафедри української мови. Так відбулася зустріч з майбутнім, бо у професора Й.О. Дзензелівського я писала курсові роботи і дипломну, а Василь Іванович Добош став моїм керівником в аспірантурі. Дізнавшись про особу керівника, я гірко плакала, бо Василь Іванович мені здавався дуже суворим і вимогливим...

...Є одна історія, яку я добре пам'ятаю і часом розказую студентам, які не годні втямити функцій вказівних слів у складнопідрядному реченні. Синтаксис сучасної української мови нам читав Василь Іванович на третьому і четвертому курсах, синтаксис складного речення — на четвертому. Це було після студентської роботи на колгоспних нивах у вересні — так ми допомагали нашій державі «боротися за врожай». До речі, і там, на полі, нами керував Василь Іванович.

Ми були вже майже дорослі, хтось зустрів уже свою другу половину, на навчання часу загалом не лишалось... Однак дуже хотілося скласти так звані «атестації» на відмінно, бо тоді викладач міг поставити оцінку на іспиті « без іспиту». А тут контрольна робота і речення, які нам роздали для аналізу. Василь Іванович любив і знав українську літературу, особливо цінував Олесья Гончара, який

писав про Велику Вітчизняну війну у своїх «Прапороносцях». Думаю, це була ностальгія за молодістю і військовим побратимством... Мені ж трапилося речення із творів М. Стельмаха. Воно було вбивче. Текст був такий: «Біля кого потрешся, того, значить, і наберешся».

Можна багато говорити про зміст і таємний код наведеної приказки, проте на тому занятті мені було поганенько. Щось я пропустила в лекціях, у підготовці, тому тип підрядного речення, як і його місце у конструкції, встановити не могла, а це було так легко, якби я звернула увагу на вказівний займенник у головному реченні, адже його синтаксична функція дублюється за логіко-граматичною класифікацією з видом підрядного речення. Двійка... Байдуже, що предикативні одиниці та члени речення розібрані належним чином.

Згодом, на іспиті, коли всі питання були розкриті, Василь Іванович запитав, чи пам'ятаю я речення з тієї контрольної... Авжеж. І тільки після правильної характеристики того речення він поставив мені «відмінно»... Тепер на заняттях з синтаксису складного речення мої студенти загалом добре знають, яка функція вказівних слів, де вони знаходяться і як визначати вид підрядного речення в межах логіко-граматичної класифікації...

...Добош був філософом. Він прожив гарне життя, знав і любив свою справу, вмів навчити, мав одностудентів і вдячних учнів. Оті його річки — Тур'я, Тиса, гірські потоки, на берегах яких учений збирав говірки закарпатців — душу свого народу, сплелися в єдину ріку його життя... Тепер ця ріка називається Вічність. Він пішов на порозі весни — 1 березня 2001 року. З того часу ми самі стали вчителями... Якими — скажуть потім...

Одержано 19.06.2014